

Emakume¹ bertsolari garaikideak.

Ahalduntze prozesu baten kontaketa posible bat².

“El feminismo nos ha nutrido, nos ha abierto puertas, ventanas; hemos visto cosas que no veíamos, pero lo que queremos es cantar y pasarlo bien, simplemente”

Ainhoa Agirreazaldeggi Rekondo³

Ez du hain aspaldi *emakume bertsolaria* oximoron bat zela. Gaur egun, ordea, edozein euskaldunek esango dizu Ane Labaka, Aroa Arrizubieta, Eli Pagola, Jone Uria, Nahia Sasco, Nerea Ibarzabal eta beste asko bertsolariak direla, inolako krakateko kontzeptualik gabe.

Ukaezina da, ordea, oraindik bertsolari hegemonikoa gizona dela eta bertsolaritzaren sistema bertsolari hegemoniko horren inguruan eratu eta eratzen dela, neurri handi batean (Larrañaga, 1994; Hernández, 2006). Izan ere, bertsolaritza ez da gizartearekiko modu isolatuan garatzen den praktika sozial eta kultural bat, eta beraz, gure gizartea goitik behera zeharkatzen duen genero sistemak zeharkatzen du bertsolaritza ere.

Baina, oximoron bat gorpuztetik kontzeptu bat zabaltzerako bide horretan, bertsolaritzak berak hainbat eraldaketa jasan ditu, genero perspektibatik begiratuta. Eta bertso-munduko emakumeak izan dira eraldaketa horien sustatzaile, modu diseinatuan zein intuitiboan, indibidualki zein kolektiboan.

Lan honetan, batez ere azken hamabost urtetan emakume bertsolarien ahalduntze prozesuan mugarriztat ditudan batzuei buruzko irakurketa bat proposatzen dut. Zein aldaketa eman diren eta nora heldu garen azaltzea baino, hona heltzeko eman diren zenbait gertakari, une zein gune gako aztertu nahi nituzke. Bistan da, gizartean eman diren aldaketek eragin badute ere bertsolaritzaren azken urteetako garapenean, baina, kasu honetan bertso-munduko eragileen ekimenez emandako zenbait aldaketa-une eta gune izango ditut aztergai. Eta bertso-munduaren baitan ibilbide pertsonalek eragin badute ere, bai bertsogintzan eta bai bertsolaritzaren sistemaren egiturari, artikulu honetan –neurri batean ala bestean– modu kolektiboan garatu diren ekimenetan jarriko dut arreta⁴.

¹ Uler bedi *emakume gisa sozjalizatua* eta *emakume gisa irakurria*, definizio sakonagotan sartu gabe. Eta aplika bedi testu honetan zehar *emakume* aipatzen den kasu guztietarako.

² This work was supported by the Department of Education, Linguistic Policy and Culture of the Basque Government (IT-881-16).

³ Contenedor de feminismos (2014). Docu-acción para el contenedor de feminismos. conversación con bertsolaris [bideo artxiboa]. <https://www.youtube.com/watch?v=XRhd4wi8T5E>.

⁴ Esaterako, Maialen Lujanbioren ibilbideak (Euskal Herriko txapela lortuz 2009 eta 2017an) zuzenean bertsogintzan eta bertsolaritzaren sistemari zein zeharka emakume bertsolarien ibilbide indibidualetan zein kolektiboan izan duen eragina ez dut artikulu honetan aztertuko, prozesu honetan gako izan arren. Izan ere, fokua elementu kolektiboetan jarri izanak motibazio pragmatiko bati erantzuten dio: bertso-mugimenduko kide eta feminista naizen aldetik, testu honek emakume bertsolarion gogoetak elikatze balio izatea nahi

Horretarako, ezagutza kokatuaren perspektibatik, eta ikuspegi autoetnografikoa aintzat hartuz⁵, erabilitako diseinu metodologikoa behaketa zuzenean, emanaldien analisisian, emakume bertsolariei bidalitako inkestetan⁶ eta analisi dokumentalean oinarritu dut.

Izeberga. Gailurra, urpekoa eta korrontea.

Izebergaren metaforak ederki isla dezake begi-bistako egoera jakin bat eman dadin azpian dagoen guztia. Esan bezala, bertsolaritza asko aldatu da -genero perspektibatik begiratu gero, besteak beste- azken hamarkadetan. Bertso-eskolen bidez emakumeak plazan agertzea zilegi izateaz gain ohiko bihurtu da, emakume ahotsa izateak ez gaitu bertsolarako ezgai bilakatzen *de facto*, oro har gaiak emakumeen presentzia potentzialera egokitu dira, eta saiotan -plazan zein txapelketan- emakume bat baino gehiago ikusi daiteke martxoaren 8a ez denean ere. Anekdotikoak izan daitezke zenbait aldaketa beren hutsean, baina, esan daiteke egiturazko aldaketak islatzen dituztela. Ez da noski gauza bera, aukera berdintasunaz ari bagara, emakume bertsolari ala gizezko bertsolari izatea, gizarteak zein bertsolaritzaren sistemak berak jartzen dituen mugak medio. Baina, bada izebergaren puntan jarriko nukeen ideia bat eman diren aldaketen azken erpin gisa identifikatzen dudana: emakumeak bertsolaritzara egokitzeaz gain bertsolaritzaren sistemak berak ere emakumeentzat inklusiboago izan behar duela aldarrikatzea politikoki zuzena bilakatzen ari da.

Esango nuke, gaur egungo bertso-mugimenduaren baitan badagoela genero perspektiba aintzat hartu beharraren kontzientzia bat, bederen, eta kontzientzia horretatik abiatuta hainbat moldatze saiakera ikusten ari garela gure inguruan. Ez ahaleginik gabeak. Ez erresistentziarik gabeak ere. Baina, batez ere, maila diskurtsiboan, ideia politikoki zuzena bilakatzen ari da -eragile guztiengan ez bada ere, eta eragiletik eragilerara oso maila ezberdinean izanik ere- bertso-munduak berak baduela ardura bat, hain zuzen ere, bere sistema egokitzeko emakume bertsolariengana.

Idea hori ur-azaleratzeko, ordea, bide bat egin da, esan bezala. Gizartean akademia eta mugimendu feministari esker maila diskurtsiboan zein praktikotan eman diren aldaketez gain, besteak beste emakume bertsolariek haien beharrei erantzuteko modu formal zein informala goan, kontziente zein inkontzienteagoan, modu indibidual zein kolektiboagoan garatutako hainbat ekimeni esker izan da aldaketa, hain zuzen ere. Eta bide horretan mugarri izan diren zenbait elementu aipatu nahi nituzke: lehen erreferenteen ekarpena, emakume bertsolarien saretzea, eta teorizazio zein praktika feministak bertsolaritzara ekarri izana. Azkenik argudiatuko dut ibilbide hau ahalduntze⁷ prozesu bat dela, funtsean, eta

nuke, bere neurri xumean, aurrera begira bertsolaritza parekide(ago) bat lortze aldera kolektiboki eman ditzakegun urratsez hausnartzen jarraitzeko.

⁵ Jone Miren Hernándezek (1999) edo Mari Luz Estebanek (2004b) azpimarratu izan duten gisan, ikerketa prozesua ezin da norbere esperientziatik erabat bereizi. Ezta nahi ere: uste dut nire esperientzia propioarekiko irakurketa kritikotik abiatzeak aberastu dezakeela *bestearen* ulermen.

⁶ Hainbat emakume bertsolariri lau galdera pausatu nizkien, idatziz eta modu irekian erantzuteko. Funtsean, ahalduntzearen definizio propio bat emateko, bertsolari eta emakume gisa ahalduntzeko baliagarri izan zaizkien une eta guneak identifikatzeko eta prozesu horretan bertan faltan botatzen dutenaz gogoetatzeko eskatzen nien. 23 kidek erantzun zituzten galderak. Eskerrik asko deni.

⁷ Kontziente naiz ahalduntze kontzeptua erabiltzeko ekar dezakeen lausotasunaz eta lausotasun horren arriskuaz (Esteban 2017). Hitz egingo dut aurrerago, hain justu ere horretaz. Esan dezadan, hala ere, kontzeptu hau erabiltzea erabaki dudala, 2003an kontzeptu hau Euskal Herrira heldu zenetik bertso-

zenbait gogoeta plazaratuko ditut etorkizunera begira ahalduntzen jarraitzeko bide posibleez.

Lehen erreferente garaikideak⁸

Azken hamabost urtetako ibilbidean –eta bereziki ekimen kolektiboetan- sakondu nahi badut ere, ezin bertsolaritza garaikideko lehen emakume erreferenteak aipatu gabe utzi.

Amaia Otsoa, Kristina Mardaras eta Arantzazu Loidi izan ziren bertsolaritza garaikidean plazan kantari ikusi genituen lehen emakumeak 80ko hamarkadan. Bertso-eskolak martxan zeuden ordurako, eta plazaratzen hasi zen belaunaldi berriak neska zein mutil gaztez osatuak ziren. Hala plazaratu ziren, beraz, 90ko hamarkadan, Estitxu Arozena, Iratxe Ibarra, Ainhoa Agirreazaldegi edo Maialen Lujanbio, beste hainbaten artean.

Emakumeen ahotsa eta gorputza oraindik gudu-zelai direla esan liteke, emakume bertsolariak ez hegemonikoak izatearen arrazoi nagusietako bat haien gorputza bera izanik⁹, eta ahotsa ere gorputz gisara ulertuz. Pentsa liteke, beraz, orduko emakume bertsolariek ere hainbat aurreiritziren eta taburen aurka azaldu behar izan zutelako publikoki haien gorputz eta ahotsez, bertsolaritza haien presentziara moldaraziz unean uneko eta tokian tokiko neurrian –onarpenetik besterik ez bada ere-, halaberharrez.

Emakume bertsolari haien subertsibitatea ez zetzan soilik gorputz haiek oholtzaratzean, ordea. Gatazka diskurtso mailara ere eraman zuten. Tentsio hari hitzak jarri, lehen aldiz, eta lehen pertsonan. Izan ere, gorputz haiei esker, emakumeek hitz egin zezaketen lehen aldiz emakumeen paperetik (egozten zitzaizkien gai gehienek hala eskatzen zieten, besterik da emakumeen paperetik baizik ez zitzaizela hitz egiten uzten), baina, ez soilik emakumeez; baita, esaterako, bertsolaritzaz ere¹⁰.

munduaren baitan aski erabilia izan delako, eta eremu horretan kontzeptuaren zenbait polisemia neutralizatzen direla ulertzen dudalako, arriskuak mugatuz.

⁸ Emakume bertsolariak izan dira bertsolaritza bertsolaritza denetik. Izan, bertsolaritzaz dugun lehen aipamena, emakume bertsolariei bertsotan aritzeko debeku bat da. Bertsolaritza modernoaren abiaburu jotzen diren XIX. mendeko desafioetan ere aritu ziren emakumeak kantari. Baina, bertsolaritza paisaiaren parte izatetik kultura izatera pasa ahala (Laborde, 2005), eta aldi berean bertsolariaren definizioa bat-bateko jardunari hertsiki lotu ahala -eta ez hainbeste idatzizkoari- (Larrañaga, 1997), emakume bertsolarien izenak desagertzen joan ziren garaiko kronika zein historia liburutatik. XX. mende bukaerara arte itxaron behar izan genuen, berriz ere emakumeak bat-batean eta eremu publikoan kantari entzuten hasteko.

⁹ Funtsean, “gorputz emeak ez baitira bertsotarako bizitoki” (Hernández 2016: 17). Gai honi buruz sakontzeko, ikus, baita ere, Mari Luz Esteban, 2004a eta Alberdi, 2014.

¹⁰ Honen adierazletzat jo daiteke zentzu horretan 1993ko Bertsolari Egunean Lujanbio, Ibarra eta Arozenak osatu zuten saioa, eta bereziki, Arozenaren bertsoa:

Eguna: 1993-01-24

Lekua: Donostia

Arozena:

Emakumeok mikrofonoan
jaso izan dugu burla.

Gaur ere batzuk haserre daude,
ezin dute disimula.

Ni ziur nago egunen baten
erakutsiko dugula

Diskurtso mailako tentsio honek ere ekarri zituen aldaketak, gizon bertsolarien emakumeekiko diskurtsoa ere doitu. Ez, berehala eta ez erabat, noski. Baina zuzentasun politikoaren mugak mugitu zirela ez dago zalantzarik. Gizarte mailan garaiak aldatzen ari ziren, noski; eta Karine Etxeberri argi adierazten duen gisan, “la problématique de l’égalité des sexes dans le mouvement du bertsolarisme passe également par une contextualisation du mouvement des femmes» (Etxeberri, 2015: 47)¹¹. Eta bertsolaritzan baitan garai aldaketa eman zedin, emakume haiek izan ziren barne-palanka¹².

Alferrik azpimarratuko dugu zenbateraino eragin dezakeen praktika batean aurrera egiteko garaian erreferenteak izateak. Edo beharbada zehatzago, erreferenterik ez izateak. Estitxu Eizagirrek honela kontatzen du nola eragin zion Maialen Lujanbio erreferentzia gisa izateak:

“Gu bertsotan hasi ginenean idatziz hasi ginen, eta oso engantxatuta geunden idatzizkora. Eta joan ginen Eskolarteko Txapelketa batera, eta hor ikusi nuen lehenengo aldiz neska bat kantuan. Eta gogoratzen naiz 8 urterekin pentsatu nuela, ‘ah, klaro, posible da neskek ere kantatzea’. Eta hurrengo pentsamendua izan zen: ‘ba, baina futbolearen bezala, umeak diren bitartean bai, bai baina gero profesionalik ez dago’. Handik urte batzuetara lehen aldiz ikusi nuen telebistan Maialen, eta orduan sortu zen nire problema, ikusi bainuen posible zela Lizasoren aldamenen neska bat egotea, eta handik aurrera ezin nuela beti idatzizkoan eta bakarrik eta nire gustuko koadernoarekin segi, eman behar nuela pausoa jendaurrean kantatzeko eta bat-batean aritzeko, eta niretzako hori problema bat izan zen”. (Euskal Irrati Telebista eta Euskal Herriko Bertsozale Elkarteak; 2005).

Erreferenteak izatea ez da aski, ordea, gizon bertsolaria hegemonikoa den sistema batean emakume bertsolariak dituzten oztopoak birsortu ez daitezela hurrengo belaunaldietan. Ikuspegi aski *naif* batetik pentsa liteke, izan ere, behin batek sasiak erreta atzetik datorrenak ez duela izango non trabatu. Carmen Larrañagak ederki azaltzen du, alta, Egañak agur hura bota zuen urte berean, nola zenbait erreferente existitzeak berak ez duen uste bezainbat errazten ondorengoek egin beharreko bidea:

bertsolaritzak barrabilekin
zerikusirik ez dula.

¹¹ Besteak beste, Euskal Herriko Jardunaldi Feministen hiru edizio igaro ziren ordurako (1977, 1984, eta 1994an) eta euskal mugimendu feminista indarra hartzen hasia zen (Zabala 2008; Epelde, Aranguren & Retolaza 2015).

¹² Garai aldaketa horren adierazle da, besteak beste, Andoni Egañaren 1997ko Euskal Herriko Bertsolari Txapelketako belodromoko agurra:

Eguna: 1997-12-14
Lekua: Donostia
Bertsolaria: Andoni Egaña
Jardun mota: Agurra

Ez da bakarrik Belodromoko
jendetza honen disdira
bertsolaritza aurrera doa
emakumeen harira
82ko Txapelketari
jarri gaitzen begira
orduan gaitzat hartzen genitun
ta orain eurak gai dira

“Y se insiste en que después de ella [Kristina Mardaras] transitar la senda del bertsolarismo resulta mucho más fácil para las pocas improvisadoras que le han sucedido. Esto es cierto sólo parcialmente. La historia enseña que antes que Mardaras hubo otras bertsolaris con destreza suficiente para ganar hasta concursos de plaza, sin que la participación de aquéllas forzara un equilibrio entre los dos géneros (varones y mujeres) en el ejercicio del bertsolarismo.” (Larrañaga, 1997: 60)

Bertsolaritzaren sistema bera zalantzan jartzeko, eta bertsolaritzaren sozializazio eragileek genero perspektiba aintzat hartzeko, ez da aski emakume jakin batzuek eginiko bidea, halakorik gabe inolako aurrerapenik egin ezin bada ere. Badira aldaketarako bidean gako izan diren beste hainbat faktore.

Sarearen lehen korapiloa

Gaur egun –orain dela berrogeita hamar urte ez bezala- gaztetxo bat bertsolaritzara murgiltzeko modua, etxetik ez bada, bertso-eskolatik izan ohi da, maizenik. Han bildu ohi da bat astero -ordu pare batez edo- taldekideekin, bat-batean bertsoan egiten ikasteko¹³. Baliteke gerora plazara jauzi egitea; ala ez. Baina, bertso-eskola, adin batetik aurrera, taldean eta bat-batean egiteko lekua izan ohi da, funtsean. Taldea da bertso-eskolaren oinarria. Taldekideen arteko harremanek definituko dute bertso-eskolako giroa, eta bertso-eskolako kideak izango dira, bertso-mundu zabalagoan sozializatzeko norbere bidaide. Besteen edo bertso-eskolako kideen bertso-saioak entzutera joateko. Beste bertso-eskoletako jendea ezagutzeko. Bertsolaritzaz eta bertso-munduaz hitz egiteko. Norbere zaletasuna konpartitzen duen jendearekin sozializatzeko, hots.

Kontua da, haurren bertso-eskoletan ohikoa dela mutil adina neska izatea taldean, baina, adinean aurrera egin ahala, normalena neska baino mutil gehiago izatea dela, oraindik ere. Idatzizkotik bat-baterako eta talde itxitik publikorako jauzian gertatzen da maizenik desoreka: neska askok bertso-eskola uzten dute (Latasa, 2010). Faktore asko izan litezke fenomeno honetan eragiten dutenak –gizarte mailakoak, eta berariaz bertsogintzari eta bertso-munduari dagozkionak elkarreraginean, ziurrenik- eta azterketa sakona merezi lukete-, baina kontua da neska asko eta asko bertso-eskolako neska bakarrak izan garela adin batetik aurrera.

Ondorioz, oso gutxitan izan dugu neska bertsolariok beste neska bertsolariekin kantatzeko, hitz egiteko zein egoteko aukera. Halakorik gertatzen zenean, gainera, maiz lehia testuinguruan izaten zen, izan eskolarteko txapelketan, izan gazte sariketaren batean. Gure garaian ez zen udalekurik edo bertsolaritzaren inguruko aisialdiko eskaintza berezirik gure adinekoentzat. Ez zen batere ohikoa bertso-saio batean neska batek baino gehiagok kantatzea -martxoaren 8a ez bazen-, eta asko ziren oraindik batere neskarik gabeko saioak.

Horregatik izan ziren mugarri bat 2003an egin ziren emakume bertsolarien topaketak. Hogei hogeita hamar urte inguruko hamabost bat emakume elkartu ginen. Eta gutariko askok ez genuen elkar ezagutzen.

¹³ Haurren bertso-eskoletan ohikoa da hasiera batean idatzizko trebakuntza lantzea lehenik, eta ondore bat-bateko jardunera jauzi egitea. Gaztetxoan bertso-eskoletan, gehienetan, bat-bateko trebakuntza da jarduer nagusia.

Askizuko asteburu-pasarako intuizioari segi genion, bagenekien gai horren atzean bazegoela zerbait, baina ez genekien zer... Noski, bertso munduko nesken zerrenda bat egin, eta ezagutu ere egiten ez ginenok e-mailez hizketan jartzea “artifiziala” izan zela, edo “antolatutakoa”, ez berezkoa. Bai, asteburu pasa hartan elkartu gintuena bertsoa eta emakumetasuna izan zen. (Eizagirre, 2004: 2)

Asteburu hartan emakume bertsolari gisa geneuzkan bizipenak konpartitu genituen. Ez modu antolatuan. Gai-orden idatzirik gabe. Non sentitzen genituen mugak. Gure buruak jarritakoak ala kanpotik ezarriak ote ziren.

Estitxu Eizagirrek topaketa haien kronika batean orduan aipatu kezka batzuk zerrendatzen ditu:

Zertarako deitzen digute, genero kupoia betetzeko edo gu garelako? Txarra da neskak garelako deitzea? [...] Norengan pentsatzen du gai- jartzaileak gaiak jartzean? Zergatik tokatzen zait beti emakumearen papera? Zergatik kostatzen zaie hainbeste bertso-eskoletako neskei plazara ateratzea? Sentitzen duten lotsa, beldurra, paniko eszenikoa... zerk eragiten du? Estilo propioa dut bertsotan edo [gizon bertsolaria] imitatzen nabil? Zergatik entzun behar izaten dut gure inguruan emakumearen arazoa gaingiduta dagoela? Gizartea matxista bada, posible al da bertsolaritza kutsatu gabe egotea? Nahi dugun bezalakoak gara plazan? Batzuk bide bazterrean geratu dira... zergatik? (Eizagirre, 2004: 1-2)

Nire baitako bi leherketa oroitzen ditut. Lehena, beste emakumeen bizipenek, galderek eta kezkek nire bizipen, galdera eta kezkekin zuten antzekotasun –orduan nire ustez-harrigarriaz konturatu izana. Gogoan dut nola aipatzen zen korapilo eta gatazka bakoitzak zuen oihartzunen bat nigan.

Konstatazio hark bere baitan zekarren bigarren leherketa: bazegoen egitura bat nire eta emakume haien bizipenak antzeko egiten zituena. Jolas ez neutro batean aritzearen sentipen –neurri batean- askatzaile bat dut gogoan. Ez naiz ni. Egitura da. Eta egitura horretan, ez geunden lekurik onenean –hori onartzea errazagoa da norberak ezintasun edo ezgaitasun berezko bat duela sentitzea baino. Analisia baldarra bezain argia zen, orduan: gizonak egiten zutena egitea zen bertsolari izatea, gure ulermenean; baina, guk ezin genuen gizonak egiten zuten guztia egin. Ez ezin genuelako, zilegi ez zitzaigulako baizik. Ez zuen funtzionatzen. Umorearen eta hizkeraren mugek estuago inguratzen gintuzten¹⁴. Beste bertsolarien zein publikoaren begiradak ez zebiltzan gure talentuaren bila. Guk ederki egiten genuen, *neskak*

¹⁴ Iratxe Ibarrak aipatuak zituen joko arau asimetrikoak, Arozena eta Lujanbiorekin batera Bertsolari Egun sonatu hartan kantatu zuenean:

Erabiltzen den hizkerak ere
badu nahiko zerikusi
guk neskak kontu horretan behintzat
ez baitugu hola bizi
nahiz ta gizonak kristonak esan
beren grazi eta guzi
de puta madre geratzen zaie
ta guri berriz itsusi.

*izateko*¹⁵. Joko-arauak ez ziren berdinak denontzat eta guretzako zailagoa zen edozein lorpen; lorpena gozamina besterik ez izanik ere.

Harrigarria izan liteke, Bertso Egun hartan Arozena, Ibarra eta Lujanbioren saiotik hamar urte besterik pasa ez zirenean, eta bertsolaritza oraindik ia erabat gizonezkoek kudeatzen zuten praktika zen garaian, bertsolaritzaren baitako genero-egitura ebidentzia bat ez izatea gutako askorentzat. Baina, paradoxa hau aplikagarria da, tamalez, bestelako praktika kultural eta sozial guztietara, eta gurea ez zen salbuespena izan. Gainera, garai hartan Askizun elkartu ginen bertsolariak ez ginen aitzindarietakoak izan, eta horrek gure esperientziak itxuraz leunagoak egin zituen. Ez ginen hutsetik ari. Guri ez zitzaigun hain maiz egokitu, egokitu bazitzaigun inoiz, plaza jakin batean kantatu zuen lehen emakumea izatea edo inongo arauak aldatu behar izatea gu sartu ahal izateko. Gu kantari hasi ginenerako ez zen politikoki zuzena esatea emakume batek ezin zuela bertsolari izan. Muga gardenen garaia zen, ordurako¹⁶.

Jone Miren Hernándezek, bestalde, azpimarratzen du nola Joxerra Garzia, Jon Sarasua eta Andoni Egañak baieztatzen duten bertsolaritza garaikideari buruzko ordura arteko libururik erreferentzialenean “emakume bertsolarien presentziak aspaldi utzi zio[la] anekdota aipagarri izateari” (Garzia, Sarasua, & Egaña, 2001). Bertso-munduan hegemonikoa zen diskurtsoak ez gintuen esplizituki baztertzen. Baina, ustezko normalizazio batera heldu izanaren usteak zailtzen zigun oztopoak ikusi, identifikatu eta izendatzea, hain zuzen ere.

¹⁵ “Neska batek bertsotan ondo egiten duela errekonozitu dezan jendeak, hiru aldiz ona izan behar duela. Behin ona izatea ez da nahikoa. Lehenengo urte dezentetan, `neska izateko ona dek´. Gero beste urte mordoxka batean, `ba, nesken artean onentsuna´. Eta gero agian irits zaitezke noizbait ona izatera, bertsolari izatera. Orduan, hiru aldiz ona izan behar duzu, noizbait esan dezaten `bertsotan egiten du´, ez jada ona edo txarra, bertsotan egiten du, baizik.” (Lujanbio, 2007).

¹⁶ Arozenak berak, 1993ko saio hartan botatako bertsoaz galdetu zionean Manolo Arozena aitak, sei urte berantago, 1999an, Goizuetan (Nafarroa), egitura ikusezinak aipatu zituen:

Eguna: 1999-08-17
Lekua: Goizueta
Gai-jartzailea: Manolo Arozena
Jarduera: Bakarka gaia-emanda

Oinarri txarrak baldin baditu
aldatzen dira ohiturak;
bidetxorrik ez izan arren
bidea egin du urak.
Haseran garbi izan genitun
eredu eta helmugak,
arriskutsuen bihurtu dira
ikusten ez diren mugak.

Loidiri berari ere, 1995an Bertsolari aldizkariak “Emakumeak Plazara” deitu zuen emakume bertsolariei buruzko monografikoan egin zioten elkarrizketan, hala galdetu zioten: “Zuk kantatzen zenuen garaian eta orain emakumearen egoerak bertsolaritzan ezaugarri berdinak al ditu?” Eta hauxe izan zen bere erantzuna:

Nik uste dut hobetuz doala, oztopo batzuk gaintu direla uste dut. Lehen irten behar izaten genuen emakumezkoek belo baten antzerako zerbait pasatu behar izaten genuen. Orain gauzak gardenago egiten dira. Ez dago inolako hormarik apurtu beharrik plazatan kantatzeko. Horretan aurreratu da. Baina, gauza batzuk, oso sutilak, halaxe izango bailiran irauin egiten dute [...]. (Loidi, 1995).

Teorizazio feministak bertsolaritzara, eta bertsolaritza feminismora.

El análisis de la (re)incorporación de las mujeres a nuevos espacios requiere ir más allá de la importancia que tiene el número de mujeres que participan en la actualidad, para pasar a analizar los mecanismos de segregación, de desigualdad, que son mucho más sutiles y por ello más difíciles de detectar. Proviene de universos donde la desigualdad ha impregnado formas de estar, de vestir, de actuar, de gestualidad, de competir, de la resolución dialéctica, de emocionarse. De ahí que resalte que la mirada desde la antropología feminista puede poner de manifiesto las estructuras profundas que actúan en las expresiones, la lengua, los símbolos, el imaginario y que solamente desde ese análisis es posible descubrir los sustratos de las diferencias que se traducen en desigualdades, en éste caso, en el acceso en igualdad a los espacios de poder y de prestigio. (Del Valle, 2012: 12)

Askizukoaz geroztik generoaren gaia mahai-gaínean zegoen bertso-munduaren baitan ere. Horren erakusle dira, esaterako, 2005ean Hitzetik Hortzera programak emakumeei buruzko saio monografikoa, hainbat emakume bertsolarik blog ezberdinetan argitaratutako artikulua, 2006an Onintza Enbeita, Iratxe Ibarra eta Oihane Pereak sorturiko *Emetik Bertso Kabareta* ikuskizuna, 2007an Maialen Lujanbiok “Bertsolaritza emakumearen ikuspuntutik : bertsolaritza eta emakumea” izenburu zuen hitzaldia eman izana (Lujanbio, 2007), edo 2008an *Generoa eta Bertsolaritza* izenburupean *Argia* aldizkariak antolaturiko mahai-ingurua (Eizagirre, 2008-05-11), Genero Taldearen sorrera¹⁷ besteak beste.

Horrez gain, ordurako antropologia feminista ere hasia zen bertsolaritzan gertatzen ari zenaz interesatzen¹⁸ eta mugimendu feministak sendotzen jarraitzen zuen Euskal Herrian (Zabala, 2008; Epelde, Aranguren & Retolaza, 2015).

Baina, ordura arte bertso-munduaren baitan *bertsolari(tza)* eta *feminista* terminoak ez ziren sintagma berean batu -ez behintzat esparru akademikotik kanpora. Ausardia hura Uxue Alberdi eta Ainhoa Agirreazaldegiri zor diegu. Bi bertsolari hauek, feminismoak, eta zehazkiago antropologia feministak eskaintzen dizkigun lanabesak erabiliz eta genero sistemak gizartean izan ohi duen eraginaren traslazio bat eginez, ordura arte han eta hemen azaleratutako hainbat gai berrartu zituzten diskurtso feministatik interpretatuz, eta teoria feministatik bertsolaritzari begiratzuz analisirako gako berriak proposatu zituzten. “Bertsolaritza: Begirada feminista bat” deitu zuten hitzaldia berrogei aldiz baino gehiagotan eman zuten 2010 eta 2015 bitartean. Akademiatik eginiko proposamenak kalera jaitsi zituztela esan liteke.

Hitzaldi hartan, bestalde, bertsolaritza ez baztertzaille baten eraikuntzarako kontzientzia feministaren estrategikotasuna azpimarratzen zuten. Are gehiago, kontzientzia feministatik eginiko eraldaketak bertsolaritzari eginiko ekarpen gisa ulertzen zituzten, ez baztertzaille

¹⁷ 2008an Bertso-munduan erreferentzialtasun handiena duen erakundearen baitan berariaz berdintasunaren alde lan egiteko lehen egitura sortu zen gogoeta prozesu baten ondoren: Euskal Herriko Bertsozale Elkarteo Genero Taldea (Erkiaga, 2008).

¹⁸ Jone Miren Hernándezi zor diegu nagusiki interes hori garatu izana. Bera izan zen genero sistemak bertsolaritza nola zeharkatzen zuen aztertzen lehena (Hernández, 2006). Eragina izan zuen halaber, Mari Luz Estebanek bertsolari emakumearen gorputzean jarri izana fokua (Esteban, 2004a). Ondoren etorri zen, besteak beste, Leire Ibargurenem emakumeek oholtzan zerabilten umoreari buruz egin zuen master amaierako lana (Ibarguren, 2009).

izateak berekin zekarrelako aberatsago izatea. Eta azkenik, aurrera begira jarriz mugimendu feministak eta bertso-munduko eragileen arteko harremana proposatzen zuten, bi norantzatan. Feminismoak tresnak eskaintzen zizkion bertsolaritzari sistema gisa parekideago bihurtzeko bidean, eta bertsolaritzak ere bazuen gizarte parekide baterako bidean zer eskaini. Lehen aldiz, bertsolari, emakume, eta feminista ginen. Edo izan gintezkeen bederen.

Diskurtso hura formulatzeak mugimendu feminista eta bertsolaritzaren arteko harremana eraikitzeke balizko eszenario posible bat eszenario erreal egin zuen. Hala, esaterako, mugimendu feministarekin harreman zuzenik ez genuen emakumeok feminismorantz begiratzera eraman gintuzten¹⁹. Eta horrez gain, bertsolaritzako emakumeen esperientzia bestelako eremuetako emakumeen esperientziarekin parekagarri eginez, bestelako eremuetako esperientziak bertsotara ekartzea ahalbidetu zuen akademiaren, mugimendu feministaren eta bertso-munduko eragileen arteko zubi-lan diskurtsibo hark.

Praktika feministak bertsolaritzan. *Ez da kasualitatea eta ahalduntze bertso-eskola.*

Hala sortu eta garatu ziren, geroztik, bertsolaritzaren baitan ere zenbait praktika, diskurtso feministarik gabe justifikatzen zail gerta zitezkeenak. Esaterako, eremu ez mistoak sortzea, topaketa haietatik kanpo, plazako jardunean zein oholtzapeko trebakuntzan.

Testuingurua ez zen, dagoeneko, 2003koa. Bertso-munduan inoiz baino presentzia gehiago zuen generoaren gaiak, besteak beste, hitzaldi haren eraginez²⁰. Eta plazari dagokionez, ekimen eraldatzaile bat sortu zen: saio ez mixtoak –edo nabarmenki emakumezko osaturikoak, bederen- *Ez Da Kasualitatea* saioak deiturikoak²¹, nagusiki. 2009an izen hori eman zitzaion emakumez soilik osatutako saio musikatu bati, Mutrikun (Gipuzkoa) eta geroztik, formatua behin eta berriz errepikatu da, bereziki 2013tik aurrera indarra hartuz. Saio hauetan, emakumeok emakumeekin kantatzen dugu, eta kantatuaz bat ohartu gara zenbaterainoko eragina duen emakume bertsolariek elkarrekin kantatzeak. Hainbat eragin aipa litezke, baina, kasu honetan honakoak hartuko ditut aintzat: konfiantza giroa eta norbere ahotsaren indarraren eta balioaren kontzientzia.

Alde batetik, saio hauetan bertso-kideen artean egoten den giroa bereziki izan ohi da enpatiazkoa. Konplizitatea keinuz zein hitzez erakutsi ohi diogu elkarri, oholtza azpian zein gainean. Eta saioz saioko esperientzia metatu horrek, konplizitate sare bat eraikitzen du (Labaka, 2017; Alberdi 2015). Bestetik, bi elementu garrantzitsu: lehenik, saio mota honetan emakumezko bertsolariek saioko emakume bakarra garenean sentitzen dugun edo sentitu dezakegun ordezkari ardurak galtzen dugu, sentitzen dugunean gure buruari ezartzen

¹⁹ “Nik, pertsonalki, feminismoaren berri eduki badut, emakume bertsolariei esker izan da. Gertuen geratu zaidan iturria horixe izan da beti” adierazi zuen Nerea Ibarzabal bertsolariak 2017ko Bertsolari Txapelketa Nagusiaren testuinguruan eginiko elkarrizketa batean (Ibarzabal, 2007-10-14).

²⁰ Euskal Herriko Bertsozale Elkartearen Genero Taldeak emakume bertsolarien topaketak antolatzeari ekin zion, eta 2013an berriz elkartu ginen Askizun, topaketa haiek urteroko elkargune bihurtuz. 2014an Bertso Eguna generoaren ingurukoa izan zen, 2015ean estreinatu zen *Bertsolaritzaren Sekretuak. Isilduriko emakumeen historia* ikuskizuna; hots, gaia hedatua zen dagoeneko, eta pil-pilean zegoen.

²¹ Izenburuak berak adierazten du, neurri batean, saioaren izaera: Ez da kasualitatea, hain zuzen ere, oholtzako bertsolari guztiak –ala ia denak- emakumeak izatea.

dizkiogun zenbait muga hautsiz. Eta bigarrenik, saio hauek emakumezko publikoa erakartzen dutenez maizenik, publikoarekiko mundu erreferentzial –hein batean-konpartituago bat sortu ohi da. Hala, bertsolariok beste saio batzuetan esango eta egingo ez genukeena egiteko askeago sentitu ohi gara (Labaka 2017).

Azken batean, saio horietan sentitzen duguna konfiantza giro bat da. Eta horrek berarekin dakar norbere buruarekiko konfiantzak ere gora egitea. Saio hauetan nola sentitzen den galdetuta, hala erantzuten dio bertsolari batek Alberdiri (2015):

Bereziki eroso. Ohiko saioetan sentitzen dut lehia bat, demonstratu behar bat... Eta hauetan ez dut hainbeste sentitzen. Sentitzen dut nire ahotsak badaukala zeresan bat, eta horrek berak indarra ematen dit. Bestetik, oso motibatuta, eta motibazio horrek eramaten nau arriskatzera ere.

Eta ez da txikieria konfiantzaren kontu hau. 2014ko emakume bertsolarien topaketan eginiko gogoeta kolektiboan gure buruei “Zer behar dut nik bertsoetan ondo egiteko?” galdetu genienean, *konfiantza* izan zen ia aho bateko erantzuna (izan norberarengan konfiantza, izan konfiantzazko espazioak). Ohartu ginen kontziente ginela berez gai ginela bertsoetan egiteko. Are gehiago, egin nahi genuela. Eta, ondo egiteko behar –eta neurri handi batean falta- genuena gure buruarengan sinestea zela²². Horretarako behar genituen gure buruarengan sinestera eramango gintuzten espazio gehiago. Ondorio horretatik abiatu zen, hain zuzen ere, bertso-munduko praktika feminista gisa definitu dezakegun beste gune estrategiko bat: *ahalduntze bertso-eskola*.

Genero Taldeak proposatu zuen 2015ean emakume bertsolarietako berariazko bertso-eskola bat sortzea, plazetan jardun nahi zuten bertsolariak *ahalduntzeko* helburuarekin. Eredu honek ere badu bere eragina norbere –eta taldearen- balioaz eta indarrak ohartaraztean, eta baita emakume bertsolarien kontzientzia hartzean eta saretzean ere²³. Aurrez esan bezala, emakume bertsolariok ez dugu berariazko elkargune asko, eta gutxiago denboran erregularrak. Elkartzen garenean, plazan eta plaza-jiran izan ohi da, maizenik. Eta ahalduntze bertso-eskola -bertsoetan trebatzeko esparru izateaz gain- gogoetak eta esperientziak konpartitzeko gunea da. Plazan ez bezala, publikotasunaren presiotik aske, gure jardunari buruzko hausnarketak egitea ahalbidetzen digu; perspektiba hartzea, azken batean.

“Gure kezkek plazaratzen ditugu; bertso saioetan noiz egoten garen eroso eta noiz deseroso; zergatik deserosotasun hori; batzuetan gaigatik izan liteke, landu gabe dugulako, edo bertso-kide batek zerbait formulatu duenean ez dakigulako nola erantzun... Egoera asko detektatu ditugu.” (Agirre, 2017-09-08).

Badira praktika feminista gisa definitu ditudan hauei buruzko adierazpenetan elkarri oihartzun egiten dieten hainbat ideia. Batean zein bestean, plazan, gaiekiko, publikoarekiko, antolatzaileekiko, bertso-kideekiko zein gure buruekiko sortzen zaizkigun krika-kraiki buruz hausnartzen dugu, eta hausnarketa horiek partekatu. Eta batean zein bestean, bertsolariok

²² Emakume bertsolariak bertsoetan egiteari uzteko arrazoiei buruzko ikerketa batean Izarne Zelaia ondorioztatzen du emakumeek bertsoetan egiteari uzteko arrazoi nagusietako bat, bederen, “konfiantza falta” dela (autoexigentziarekin eskuz esku), jakinik faktore hori egiturazkoa dela, eta hezkuntzan gertatzen den genero sistemen erreproduzioan duela oinarria (Zelaia, 2015).

²³ Oihana Iguaran bertsolariak honela dio ahalduntze bertso-eskolaz: “Emakume mordoa batu gara, elkarri entzunaz indartu gara, bakoitzak beretik zerbait eman dezakeela sinetsi dugu, konplexuak galduta.” (Iguaran, 2017-10-31).

giro, tonu, eta umore mota berriekin esperimentatzen dugu- kontzienteki batzuetan, inkontzienteki bestetan. Teresa Del Valleren hitzak berrartuz, "todo un desafío que requiere y muestra empoderamiento y creatividad (Del Valle, 2012: 18)."

Bertsolaritza parekide baterantz ahalduntzen. Azken gogoetak.

Azken urteotan bertsolaritzak aldaketak jasan baditu, genero ikuspegiari dagokionez, emakume bertsolariok aurrera eramandako zenbait ekimeni esker izan da, neurri handi batean. Bertsolaritzaren sistema bera zalantzan jartzeko aski ez izanik emakume batzuek eginiko bidea -halakorik gabe inolako aurrerapenik egin ezin bada ere-, badira aldaketarako bidean gako izan diren beste hainbat faktore. Alde batetik, saretzeak eraman gintuen egituraz ohartzera, esperientziak konpartitu ahal izatera eta elkarren esperientzietatik ikastera. Bertsolaritzara ekarritako teorizazio feministek mugimendu feminista eta bertsolaritzaren arteko zubi-lana eraiki zuten, bertsolaritzako emakumeen esperientzia bestelako eremuetako emakumeen esperientziarekin parekagarri eginez, eta beraz, bertso-mundutik kanpoko praktika feministak bertso-tara ekartzea ahalbidetuz. Hala, plazan zein plazaz kanpo, emakumeen arteko bertso-saio edo bertso-eskoletan, bertsolaritza ulertzeko modu berriak ari gara gorpuzten.

XX.mendean plaza-gizonaren eredu nagusitu zen. Eta XXI. mendean? Aurreikuspen bat: bertsolaritza definizio berri baterantz doa eta, honetan, emakumeen ekarpena ezinbestekoa izango da. Emakumeen bizipenaz, emozioez, doinuez, nahiez eta aldarrikapenez beteko dira bertsoak, denon bertsolaritza irudikatu ahal izateko.
(Hernández 2011: 3)

Hau hasiera besterik ez da eta bertsolaritza parekide batera heltzeko bide luzea eta zabala dugu, Hernándezek ongi adierazten duen gisan (2016). Genero-sistemak goitik behera zeharkatzen du bertsolaritza, eta genero dikotomian oinarrituriko bereizkeriak bertsolaritzaren baitako esparru guztietan ematen dira (Hernández 2016). Egoera honetan, norbanako gisa bertsogintza eta bertso-mundua gozamen esparru nahi baditugu, eta hala izan daitezen nahi badugu gure gaur egungo eta etorkizuneko bertso-kideentzat ere, ezinbestekoa zaigu kantuan jarraitzea –ahal bezainbat, ahal bezain ongi, eta batez ere ahal bezainbeste gozatuz- bertsolaritza genero-sistemak nola zeharkatzen duten kritikoki aztertzen jarraitzea, eta sistema horren oreka haustea; hots, ahalduntzea.

Zentzu horretan, Kate Young-en antzera, ahalduntzea emakumeen subordinazio posizioa erreproduzitzen duten prozesu eta egituren aldaketa erradikal gisa ulertzen badugu (Young 1997: 104-105) –eta emantzat jotzen badugu nahiago dugula eraldaketa horiek epe laburragoan gertatzea luzeagoan baino- erraz uler genezake norbanakoen ahalduntzeaz gain beharrezkoak direla ekintza kolektiboak (Young 1997: 105).

"Las mujeres se tornan empoderadas a través de la toma de decisiones colectivas. Los parámetros de empoderamiento son: la construcción de una autoimagen y autoconfianza positiva, el desarrollo de la habilidad para pensar críticamente, la construcción de la cohesión de grupo y la promoción de la toma de decisiones y la acción" (Programa de Acción de la Política Nacional sobre Educación del Gobierno de la India, 1986 in Young, 1997: 123)

Ahalduntzea kontzeptu gisa erabilia bezain anbigua bilakatu da, ordea, azken urteotan (Esteban, 20017), baita bertso-munduan ere. Eta ahalduntzea nola definitzen dugun, halako analisia eta balorazioa egingo dugu emakumeen ahalduntze prozesuaz ere. Deigarria zait nola egitura kolektiboetan parte hartzen dugun emakume bertsolarion diskurtsoetan ere, oraindik ahalduntzearen dimentsio kolektiboari ez diogun leku handirik ematen. Estrategikoa iruditzen zait, beraz, etorkizunera begira, ahalduntzearen kontzeptuari dimentsio kolektiboa erantsi eta emakume bertsolari gisa kolektiboki egin dezakegunaz eta egin nahi dugunaz hausnartzen jarraitzea.

Gaur egun ugariak dira diskurtso eta praktika feministak sortu eta birsortzeko espazioak bertsolaritzan eta gero eta zentralitate handiagoa dute bertso-eremuaren baitan. Gero eta norbanako gehiago gara prozesu horretan eragile gisa identifikatzen dugunak gure burua. Plazetan gaude, gai-jartzaile gara, hezitzaile, epaile, antolatzaile, gutako asko ari gara bertsolaritzaren esparru bat ala beste modu akademikoan –ere- genero ikuspegitik ikertzen, aldizkari zein egunkaritan zutabeak idazten ditugu, Twitterren gaude, Euskal Herriko, lurraldetako zein herrietako bertsozale elkarteetako kide gara. Eta ahalduntzea espazio feministetatik kolektiboki bertsolaritzaren sisteman eragitea bezala ulertuz gero, bertso munduko espazio feministen eta bertso-sistema osoaren arteko harremanez zein emakume bertsolarion kolektiboaren barruko dinamikez ere hausnartu beharra dugu. Zentzu horretan, Mari Luz Estebanek (2014: 72) Emakumeen Etxeen testuinguruan egiten dituen galderak berrartu nahi nituzke hemen, bertso-mundurako ere baliagarri izango zaizkigulakoan, aurrera begira:

¿El conocimiento que surge en un espacio feminista cualquiera [irudika ditzagun bertso-munduko espazio feministak], cómo llega, cómo se transforma, cómo influye, cómo se proyecta a la sociedad [irudika dezagun bertso-mundua] o a otros espacios? ¿Cómo se están llevando a cabo las traducciones de conceptos, ideas, teorías, prácticas? ¿Cómo se están administrando las relaciones de poder entre diferentes feministas, grupos y espacios? ¿Hay espacios puente, hay mujeres puente, hay posiciones puente? ¿Hasta qué punto este conocimiento se está traduciendo en acciones políticas concretas?

Airean utziko ditut galderak, kolektiboki erantzungo diegun esperantzan.

Erreferentziak

Agirre Arrastoa, Amaia (2017-09-08). «Belaunaldi berria betaurreko moreak jantzita dator». Gipuzkoako Hitza. Hemendik hartua: <http://gipuzkoa.hitza.eus/2017/09/08/belaunaldi-berria-betaurreko-moreak-jantzita-dator/> (Azken kontsulta 2018-04-12)

Agirre Dorronsoro, Lorea (2010). *Zapia eta txapela Emakume bertsolariak tradizioarekin negoziatzen eta eredu berria sortzen Negoziazioak eta disonantziak: mututasunetik emulaziora, eta emulaziotik abots propiora* (Master bukaerako Lana). Arrasate: HUHEZI.

Alberdi Estibaritz, Uxue (2010). *Ezin dut bertsolari izan emakume feministaren kontzientziarik gabe* (Ainhoa Agirreazaldegi elkarrizketa). Kontsultatuta in: <http://www.argia.eus/argia-astekaria/2224/ainhoa-agirreazaldegi>.

_____, (2014). Gorputzak, gorpuzkerak eta gorputzaldiak bertsolaritzan. In Gema Lasarte eta Amaia Alvarez (ed.), *Gorputza eta generoa: Teoria didaktika eta esperientziak* (orr. 145-162). Bilbo: UEU.

_____, (2015). "Ez da kasualitatea", *esperientzia feminista bat bertsolaritzan*. "Jai ereduak genero ikuspegitik: begirada antropologiko bat Euskal Herriko errealitateari" ikastaroaren baitan emandako hitzaldia. UEU, Eibar-en aurkeztua (2015eko uztailaren 16an).

Alkaiza Guallar, Saioa (2014): "Bertso eguna, saio deserrosoa", *Argia*, 2014-01-27 [<http://www.argia.eus/albiste/bertso-eguna-saio-deserrosoa>] (Azken kontsulta, 2018-04-12).

Biglia, Barbara (2007). Desde la investigación-acción hacia la investigación activista feminista. In *Perspectivas y retrospectivas de la Psicología Social en los albores del siglo XXI* (pp. 415-422). Biblioteca Nueva.

Bourdieu, Pierre (1998). *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, coll. «Point-Essais».

Del Valle Murga, Teresa (2012). Aniversario de la Gazeta De Antropología. "Un ensayo metodológico sobre la mirada en la Antropología Social." *Gazeta de Antropología* 28.3.

Eizagirre Kerejeta, Estitxu (2004). *Maritxu, nondik zatoz?* [online] Hemendik hartua: <https://www.bertsozale.eus/eu/generoa/dokumentazioa/artikuluak/2004-06-00%20Estitxu%20Eizagirre-%20Maritxu%20nondik%20zatoz.pdf> (Azken kontsulta 2018-04-13)

_____, (2008-05-11). Konplexu eta estereotipoak hausteko ordua. *Argia*, pp.23-26. Hemendik hartua: <http://www.argia.eus/astekaria/docs/2136/pdf/p23-26.pdf> (Azken kontsulta 2018-04-13)

Enbeita Maguregi, Onintza (2016). Eta hala ere plazan gaude. In: M. Guillo Arakistain, ed., *Festak, generobarremanak eta feminismoa. Begirada teoriko eta antropologikoak, praktika*

sortzaileak eta plazeraren kudeaketa kolektiboak Miren Guilló Arakistain (koord.). Bilbo: UEU, pp.117-130.

Epelde, Edur, Aranguren, Miren, & Retolaza, Iratxe (2015). Gure genealogia feministak. Euskal Herriko mugimendu feministaren kronika bat.

Erkiaga Laka, Nere (2008). *Genero ikuspegia Bertsolaritzaren mugimendu barruan* (Master Bukaerako Lana). Kontsultatuta in: <http://www.bertsozale.eus/eu/generoa/dokumentazioa/artikuluak/2008%20Nere%20ErkiagaGeneroaren%20ikuspegia%20Bertsolaritzaren%20kultur%20mugimenduaren%20barruan.pdf>

Esteban Galarza, Mari Luz (2004a), *Antropología del cuerpo. Género, itinerarios corporales, identidad y cambio*, Edicions Bellaterra, Bartzelona.

_____, (2004b), “Antropología encarnada. Antropología desde una misma”, Papeles del CEIC.

_____, (2014). El feminismo vasco y los circuitos del conocimiento: el movimiento, la universidad y la casa de las mujeres. *OTRAS FORMAS DE (RE) CONOCER*, 61-76.

_____, (2017). *Feminismoa eta politikaren eraldaketak*. Zarautz: Susa.

Etxeberri, Karine (2015). « *Je sais faire des bertso, mais je ne suis pas bertsolari* » *Le genre des improvisations chantées au Pays Basque en question* (Master Bukaerako lana, argitaragabea).

Euskal Irrati Telebista & Euskal Herriko Bertsozale Elkarte (2005). Hitzetik Hartzera [telebista programa]. 2005-05-08. Ainhoa Agirrezaldegiren transkripzioa. <https://www.bertsozale.eus/eu/generoa/dokumentazioa/artikuluak/2005-05-08%20Bertsolaritza%20eta%20emakumea%20-%20Hitzetik%20Hartzera.pdf>

Garzia, Joxerra, Sarasua, Jon, & Egaña, Andoni (2001). *The art of bertsolaritza: improvised Basque verse singing*. Bertsolari liburuak.

Haraway, Donna (1991). Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial. *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinvención de la naturaleza*, 313-346.

Hérendez, Jone M., (1999), “Auto/biografía. Auto/etnografía. Auto/retrato”, in *Antropología feminista: desafíos teóricos y metodológicos*, Ankulegi: gizarte antropologia aldizkaria, 53-62

_____, (2006). Emakume bertsolariak: ahozkatu gabeko identitatea. *Kobie. Antropología Cultural*, (12), 61-70.

_____, (2011). Bertsolarismo. Palabras que emocionan, emociones hechas palabras, Incorporaciones antropológicas: Análisis desde el cuerpo y las emociones izeneko simposioan aurkezturiko komunikazioa. *XII Congreso de Antropología de la FAAEE (Federación de Asociaciones de Antropología del Estado español)*, León.

_____, (2011). Bertsolaritza, definizio berri baterantz? *Emakunde aldizkaria* 81. Kontsultatuta in:
http://www.emakunde.euskadi.eus/u72-publicac/eu/contenidos/informacion/sen_revista/eu_emakunde/adjuntos/revista_papel_81_eu.pdf

_____, (2016). “Odolak badu generorik? Edo zergatik gorputz emeak ez diren bertsoetarako bizitoki”. In: *Etnografia feministak Euskal Herrian. XXI. mendera begira dagoen antropologia*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea eta Euskal Herriko Unibertsitatea, 27-42.

Ibarguren Agirre, Leire (2009). *Emakumeak, oholtza eta umorea* (Master Bukaerako lana) Kontsultatuta in:
<http://bdb.bertsozale.eus/uploads/edukiak/liburutegia/2009%20Leire%20IbarguEmakumeak%20oholtza%20eta%20umorea.pdf>

Ibarzabal Salegi, Nerea (2017-10-14). «Hilean behin biltzen gara emakume bertsolariak, elkarri laguntzeko». El Diario Vasco. Hemendik hartua:
<http://www.diariovasco.com/culturas/nerea-ibarzabal-bertsolaria-20171014003852-ntvo.html> (Azken kontsulta 2018-04-12)

_____, (2016). *Bertso eguna 2016: bertso-ikuskeria eta genero-ikuspegia*. (Gratu Bukaerako lana, argitaragabea). Hemendik hartua:
https://addi.ehu.es/bitstream/handle/10810/18970/NereaIbarzabalSalegui_GRAL.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Azken kontsulta 2018-04-12)

Iguaran Barandiaran, Oihana (2017-10-31). «Zazpi aulki jokoan». Deia egunkaria. Hemendik hartua: <http://www.deia.eus/2017/10/31/ortzadar/zazpi-aulki-jokoan> (Azken kontsulta 2018-04-12)

Labaka Mayo, Ane (2017). Bertsolaritzan garatutako umorea(k) aztergai, genero ikuspegitik. (Master Bukaerako lana, argitaragabea).

Laborde, D. (2005). *La mémoire et l'instant: les improvisations chantées du bertsolari basque*. Elkar.

Larrañaga Odriozola, Carmen. (1994). El Bertsolarismo: habitat de la masculinidad. *Bitarte*, 4, 29-51.

_____, (1997). Del bertsolarismo silenciado. *Jentilbaratz*, 6, 57-73.

Latasa Oteiza, Zaira (2010). Bertsolaria ez da bertsolari jaiotzen, izatera iristen da; Emakumearen ibilbidea bertsolaritzan zehar (1980-2009). (Master bukaerako lana, argitaragabea).

Lujanbio Zugasti, Maialen (2007): *Bertsolaritza emakumearen ikuspuntutik: bertsolaritza eta emakumea*, Bertso-eskolak antolatutako “Bertso kritika” ekimenaren baitan eskainitako hitzaldia, Olereta.

Loidi Garitano, Arantzazu (1995). Emakumeak plazara. Bertsolari aldizkaria, 17, 41-43.

Picaza Gorrotxategi, Maitane (2017). Espacios propios para las mujeres y procesos de empoderamiento: La Red de Escuelas de Empoderamiento de Bizkaia (Doktore tesia, argitaragabea).

Young, Kate (1997). “El potencial transformador en las necesidades prácticas: empoderamiento colectivo y el proceso de planificación. *Consultantes*, 121.

Zabala Gonzalez, Begoña (2008). *Movimiento de mujeres, mujeres en movimiento*. Txalaparta.

Zelaia Arratibel, Izarne (2015). *Emakumeek jendaurreko jardunetan parte hartzeko gaitasunak eskura ditzaten eskolak jokatzen duen papera, bertsolaritza aztergai hartuta*. (Gradu Bukaerako lana, argitaragabea).

Zinkunegi Barandiaran, Izaro (2015). Emakumeak eta bertsolaritza. Gaiak, rolak eta bertsoak genero-ikuspuntutik. *Uztaro: giza eta gizarte-zientzien aldizkaria*, (94), 91-112.